

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ

Բանալի բառեր՝ կուսակցություն, մամուլի պատմություն, Հայաստանի Առաջին Հանրապետություն, Պառլամենտ:

Keywords. Political party, Press history, First Republic of Armenia, Official, Parliament.

1918 թ. մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գտնվող Հայոց ազգային խորհուրդը ընդունել է հռչակագիր, որով իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն: Հունիսի սկզբին հրապարակել է հաղորդագրություն, որում ասվում է. «Հայոց ազգային խորհուրդը այն իրավունքների հիման վրա, որով նրան լիազորել է հայ ժողովուրդը, մայիսի 28-ին որոշեց հռչակել Հայկական պետության անկախությունը, հիմնեց Հայաստանի ժողովրդավարական հանրապետությունը»:

Դրամատիկ, ծանր ժամանակներ էին. պատերազմի հետևանքով քայքայված տնտեսություն, ֆինանսական ու պաշտպանական համակարգերի բացակայություն, հայրենազրկված գաղթականություն, սով, համաճարակներ, ազգամիջյան բախումներ: Դժվարագույն ժամանակների բնորոշումը Կառավարությունը իր ծրագրային Հայտարարության մեջ /Դեկլարացիա/ բնութագրում է մեկ բառով՝ «կատաստրոֆային»¹, սակայն նույն Կառավարությունը, գիտակցելով օրենսդիր, գործադիր, դատական մարմինների ձևավորման և գործունեության կարևորությունը պետության կայացման գործում, քայլեր է ձեռնարկում նաև մշակութային, գիտական և ուսումնական հաստատությունների ստեղծման, ազգաբնակչության կրթական մակարդակի ու տեղեկացվածության բարձրացման ուղղությամբ: Այսպես, 1919 թ. վերջերին հանրապետությունում ստեղծվել էր տարրական և միջնակարգ դպրոցական կայուն ցանց²: 1919 թ. հուլիսի 4-ին ընդունվեց «Պետական Մատենադարանի մասին» օրենքը, 1920 թ. հունվարի 31-ին բացվեց Հայաստանի պետական համալսարանը: Պետական այրերը խորապես գիտակցում էին պետականաշինարարության, հասարակական-քաղաքական, մշակութային, սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին քաղաքացիների իրազեկվածությունը բարձրացնելու, ազգային

¹ Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն.- Փարիզ, 1928.- էջ 130-131:

² Վարդանյան Գ. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918-1920 թթ.).- Ե., 2003.- էջ 27:

ինքնագիտակցության պահպանման, անկախ պետականության քարոզչության գործում լրատվամիջոցների անփոխարինելի դերը:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարածքում տվյալ ժամանակաշրջանում շարունակվում էր տպագրվել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտոնական պարբերականը «Արարատը» /Վաղարշապատ, 1868-1919 թթ./³: Նախատեսված էր շարունակել հանդեսի տպագրությունը նաև 1920 թ.՝ «...չորս ամիսը մի անգամ» պարբերականությամբ⁴, սակայն այլևս ոչ մի համար լույս չի տեսնում:

1918-1920 թթ. ՀՀ-ում հրատարակվել է 50 անուն պարբերական⁵, որից 29-ը՝ Երևանում, 13-ը՝ Ալեքսանդրապոլում, 3-ը՝ Վաղարշապատում, 2-ական՝ Գորիսում և Կարսում, 1-ը՝ Աշտարակում: Հրատարակված մամուլը ըստ ուղղվածության կարելի է բաժանել 4 խմբի՝ պաշտոնական /3 անուն/, կուսակցական /15 անուն/, մասնագիտական (գերատեսչական) և մանկապատանեկան /աշակերտական/: Օրենսդիր մարմնի՝ Պառլամենտի օրգանը «Հայաստանի Հանրապետութիւն. Օրէնքների հաւաքածու»-ն է: Լույս է տեսել 1919 թ. նոյեմբերից մինչև 1920թ. հունիսը՝ ընդամենը 19 համար: Առաջին համարը պարունակում է հունիսին անցկացված ընտրությունների արդյունքում ձևավորված պառլամենտի նախագահության ընտրության և այլ խնդիրների մասին 11 նյութ /8 որոշում, 3 օրենք/, ինչպես նաև Հայաստանի Պառլամենտի Նախահաշիվը՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-դեկտեմբերի 31 ժամանակահատվածի համար՝ պատգամավորների օրապահիկի, նախագահի, Պառլամենտի դիվանի, տնտեսական, գրենական պիտույքների, շենքի վարձակալության և այլ ծախքերի մասին՝ ընդամենը 1.822.580 ռուբլի: Ներկայացված է նաև Պառլամենտի դիվանի կազմը: «Հայաստանի Հանրապետութիւն. Օրէնքների հաւաքածու»-ն Պառլամենտի գործունեության, ընդունած որոշումների ու օրենքների արտացոլումն ու վավերագրությունն էր: ՀՀ գործադիր մարմնի օրգանը «Կառավարութեան լրաբեր»-ն է /1918-1920 թթ./, որը շարունակությունն էր «Լրատու Երևանի ազգային խորհրդի» պարբերականի /1918 թ., լույս է տեսել ընդամենը 6 համար/: Նախատեսված էր «Կառավարութեան լրաբեր»-ը լույս ընծայել շաբաթական երկու համար՝ երեքշաբթի և ուրբաթ օրերին: Խմբագրությունը, նկատի ունենալով ՀՀ ժողովրդագրական պատկերը, նախատեսում էր «Լրաբերի» պաշտոնական մասը հրատարակել ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերենով և թուրքերենով⁶: Սակայն թուրքերենի գրաշար բանվորների բացակայության պատճառով պարբերականի

³ 1880-1884 թթ. Երևանում տպագրվել է «Պսակ» լրագիրը:

⁴ Ազդ: «Արարատ»ի հրատարակությունը, Էջմիածին, 1920, թ. 1, 1 հունվարի, էջ 16:

⁵ Արցախի Հանրապետության մամուլը չի ներառված, դրան կանդրադառնանք առանձին հոդվածով:

⁶ Խմբագրության կողմից, Կառավարութեան լրաբեր, 1918, թ. 1, 1 սեպտ., էջ 1:

չորրորդ էջը հրատարակվում է միայն ռուսերենով: Պարբերականը հանրությանը իրազեկում էր կառավարության գործունեության մասին:

Հանրապետությունում կային մի շարք կուսակցություններ, որոնցից ամենաակտիվ գործունեություն ծավալած և Պառլամենտում ներկայացված էին ՀՅԴ-ն, ՀԺԿ-ն, Սոցիալ-դեմոկրատ և Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցությունները: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գաղափարական խոսափողը՝ տպագիր օրգանը: Ըստ գաղափարական-քաղաքական ուղղվածության և քաղաքական դաշտում գրաված դիրքի՝ ՀՀ կուսակցական մամուլը կարելի է բաժանել երեք թևերի՝ ձախ կենտրոնամետ /ձախակենտրոն/, ձախակողմյան և աջակողմյան⁷: Կուսակցական մամուլի անվանումների գերակշիռ մասը՝ 9 անուն, կառավարող կուսակցության՝ ՀՅԴ-ի պարբերականներն էին /«Աշխատանք», «Արարատեան աշխատաւոր», «Զանգ», «Հայաստանի աշխատաւոր», «Յառաջ», «Շանթ», «Շիրակի աշխատաւոր», «Որոտան», «Սինիք»/: «Աշխատանքը» /խմբ.՝ Հմայակ Մանուկյան/ սկսեց տպագրվել Երևանում 1916 թ. մայիսի 4-ից: Այն իրապես 1910-1915 թթ. Վանում տպագրվող և ընթերցողական լայն լսարան ունեցող նույնանուն թերթի վերահրատարակությունն էր: «Ժողովրդով եւ ժողովրդի համար» սկզբունքով առաջնորդվող պարբերականը իր առաջ մեկ գերագույն խնդիր էր դնում՝ «թուրքահայի ֆիզիքական ու մշակութային գոյութիւնը»⁸: Լայնորեն անդրադառնում էր Երևանում, Էջմիածնում, գավառներում ապաստանած գաղթականության կեցության, պարենով ապահովման խնդիրներին: Կարևորում էր կրթության՝ արևմտահայերենով կազմակերպման հարցերին: «Աշխատանքը» փակվեց 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին: Երևանում հրատարակվող դաշնակցական մամուլը իր բնույթով կիսապաշտոնական էր և իր էջերում տպագրում էր ոչ միայն կուսակցական-կազմակերպչական, այլև կառավարության վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության, Պառլամենտի գործունեության վերաբերյալ նյութեր: ՀՅԴ պարբերականների խմբագիրները ժամանակի մտավորականության նշանավոր գործիչներ էին: Այսպես, Սիմոն Վրացյանը եղել է «Յառաջ», «Զանգ», «Հայաստանի կօօպերացիա» պարբերականների առաջին խմբագիրը: «Զանգը» ՀՅԴ Երևանի ԿԿ պաշտոնաթերթն էր. այն խմբագրել են նաև Արշավիր Ղազարյանն ու Նիկոլ Աղբալյանը: Լույս է տեսել 1917 թ. նոյեմբերի 9-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 6-ը: Խմբագրականներում, «Գավառ», «Վերջին լուրեր», «Ներքին կեանք» և այլ խորագրերի ներքո ներկայացվում էր կառավարության վարած քաղաքականությունը: Սիմոն Վրացյանը խմբագրա-

⁷ Հակոբյան Ա. Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն.- Ե., 2005.- էջ 5:

⁸ Երկու խոսք, Աշխատանք, 1916, թ. 1, 4 մայիսի, էջ 1:

կաններում հաճախ սուր քննադատական հայացքով և անաչառությամբ էր վերաբերվում զեղծարարության, պաշտոնական դիրքի չարաշահումների, տեղական չինովնիկների անարդարությունների և այլնի մասին: Նյութեր էին հրատարակվում ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական հարցերի, այլև կրթության, լուսավորության, մայրենի լեզվի խնդիրներին նվիրված: Նրա իրավահաջորդը «Հայաստանի աշխատատուր» եռօրյա թերթն է /խմբագիր՝ Վահան Խորենի (Վահան Տեր-Գևորգյան)/: «Յառաջի» «Հայաստանի պառլամենտ», «Վերջին լուրեր», «Անդրկովկաս», «Տնտեսական», «Հեռագիրներ», «Կօօպերացիա» բաժիններում ներկայացվում էին պետականաշինարարության աշխատանքները, կրթության ու լեզվի խնդիրները, արտաքին և ներքին իրադարձությունները և այլն: Լույս է տեսել 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ը՝ ընդամենը 264 համար: ՀՅԴ կուսակցական մամուլի մյուս անունները տպագրվում էին հանրապետության հետևյալ քաղաքներում՝ Ալեքսանդրապոլում «Շիրակի աշխատատուրը», Էջմիածնում «Արարատեան աշխատատուրը», Գորիսում «Որոտանն» ու «Սինիքը», Աշտարակում «Քասախը»:

1917 թ. Թիֆլիսում ռուսական սահմանադիր-դեմոկրատական /կադետական/ կուսակցության հայ անդամները, որոնք համախմբված էին «Մշակ»-ի շուրջը, գումարեցին Հայ ժողովրդական կուսակցության /ՀԺԿ/ հիմնադիր ժողովը⁹: 1918 թ. օգոստոսից սկսեց լույս տեսնել ժողովրդական կուսակցության ԿԿ և Երևանի քաղաքային կոմիտեի տպագիր օրգանը «Ժողովուրդը» / խմբագրական կազմ՝ Երվանդ Հարությունյան, Տիգրան Հախումյան, Հովհաննես Ստեփանյան/, որը խնդիր էր դրել նպաստելու «...օրենսդրական ճանապարհով իրագործելու մեր պետության մէջ այն հասարակարգը, որ գծագրված է կուսակցութեան ծրագրում՝ քաղաքական քաղաքացիական, օրենսդրական, ֆինանսական, բանուորական, կրօնական, լուսավորութեան, ու այլ հարցերի վերաբերմամբ»¹⁰: Ժողովրդական կուսակցությունը 1918 թ. նոյեմբերից մինչև 1919 թ. հունիսի կեսերը ՀՅԴ-ի հետ կոալիցիա էր կազմել¹¹: Այդ ժամանակաշրջանում պարբերականը ոչ ընդդիմադիր կեցվածք էր ընդունել: «Ժողովուրդը» անդրադառնում էր կոալիցիոն կառավարության՝ հատկապես իր կուսակցությունը ներկայացնող նախարարների գործունեությանը. պետք է ասել, որ կոալիցիոն կառավարության 4 անդամները ՀԺԿ-ից էին: Հանրային կրթության և արվեստների պաշտոնավարած 6 նախարարներից երկուսը՝ առաջին նախարար Միքայել Աթաբեկյանն ու Գևորգ Մելիք-Ղարաբյոզյանը, նույնպես ՀԺԿ-ականներ էին: Վերջինս որոշիչ դերակատարություն է ունեցել

⁹ Հայկ. Առաջադիմական կուսակցութեան ժողովը, Մշակ, Թիֆլիս, 1917, թ. 59, 18 մարտի, էջ 3:

¹⁰ Խմբագրութեան կողմից, Ժողովուրդ, 1918, թ. 1, 14 օգոստոսի, էջ 1:

¹¹ Հայ ժող. կուսակցութիւն, Ժողովուրդ, 1918, թ. 13, 6 հոկտ., էջ 3:

«Պետական գրադարան-մատենադարանի» օրենքի ընդունման (1919 թ. հուլիսի 4-ին) նախապատրաստական աշխատանքներում: Կոալիցիոն կառավարությունից դուրս գալուց հետո ՀԺԿ-ն դառնում է ծայրահեղ ընդդիմադիր և ՀՅԴ-ական կառավարության անխնա քննադատ: Կուսակցության այդ դիրքորոշումները արտահայտվում են «Ժողովուրդի» էջերում: Իր «Ներքին կեանք», «Վերջին լուրեր», «Դատաստանական», «Քրոնիկոն», «Արտասահման» բաժիններում պարբերականը անդրադարձ էր կատարում բազմապիսի իրողությունների և խնդիրների: ՀԺԿ մամուլի մյուս անունը «Նոր կեանքն» էր /Ալեքսանդրապոլ, 1920 թ./:

Ռամկավար-ազատականների /Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն/ մամուլի օրգանը «Վան Տոսպն» էր: Այն տպագրվել է 1911-1915 թթ. Վանում, ապա 1915-1918 թթ.՝ Թիֆլիսում: 1919 թ. մարտի 24 - հունիսի 23-ը այն շարունակվում է տպագրվել Երևանում: ««Վան Տոսպը», որպես թիրքահայ ճղակոտոր մտաւորականութեան մէկ մասի արտայայտութիւն, կուգայ դարձեալ իր ձայնը հնչեցնելու»¹²: Սրա իրավահաջորդը կուսակցական պաշտոնաթերթ «Հայաստանի ձայնն» էր: Լոյս է տեսել 1919 թ. սեպտեմբերի 22 - 1920 թ. նոյեմբերի 28-ը Երևանում /խմբ.՝ Արտակ Դարբինյան/: Առաջին համարի խմբագրականում ամրագրվում է պարբերականի հետաքրքրությունների շրջանակը՝ Տաճկահայաստանի, արևմտահայության, գաղթականության խնդիրները¹³:

Ձախ ընդդիմադիր կուսակցություններն էին սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցությունը /էսէռ/, ՌՍԴԲԿ /մենշևիկներ և բուլշևիկներ/: Էսէռների «Սոցիալիստ-յեղափոխական» պարբերականը լոյս է տեսել գրեթե 1 տարի՝ 1919 թ. մայիս - 1920 թ. ապրիլ: Այս կուսակցությունը բավական ակտիվ էր Ալեքսանդրապոլում, որտեղ էլ հրատարակում է «Լոյսը» 1918 թ., իսկ 1920 թ. կուսակցության Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն սկսեց հրատարակել «Աշխատանքի դրօշակը». նույնանուն պարբերականներ էին լոյս տեսնում Բաքվում /1917-1919 թթ./ և Թիֆլիսում /1918-1919 թթ./: ՍՀԿ /էսեռների/ կուսակցական մամուլի վերոնշյալ անունները միևնույն հեղափոխական բնաբանն ունեին՝ «Կուռվ կը խլես քո իրաւունքը»: 1920 թ. մարտի 12-ին լոյս է տեսնում կուսակցության ռուսալեզու օրգանը՝ «Знамя труда», որի տպաքանակը բռնագրավվում է կառավարության կողմից: Օրինակը պահպանվել է ՀՀ Ազգային արխիվում: Կուսակցությունն իր խոսափող մամուլի օրգաններն օգտագործում էր՝ ռուսական հեղափոխական տրամադրություններն ու ռուսական բուրժուադեմոկրատական գաղափարները քարոզելու համար:

¹² «Վան-Տոսպ»-ը, Վան-Տոսպ, 1919, թ. 1, 24 մարտի, էջ 1:

¹³ «Հայաստանի ձայն»-ը, Հայաստանի ձայն, 1919, թ. 1, 22 սեպտ., էջ 2:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության /մենչևիկների/ Հաստատանի կազմակերպության և Երևանի բյուրոյի թերթը «Կայծն» է /խմբ.՝ Թադևոս Ավդալբեկյան/: Լույս է տեսել 1918 թ. նոյեմբերի 2 – 1919 թ. օգոստոսի 7-ին: «Լրատու», «Մամուլ», «Գավառ», «Վերջին լուրեր» և այլ խորագրերի ներքո տպագրվող նյութերում պարբերականը ձաղկում էր կառավարության վարած ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: «...մեր փափագն է եղեր զգալ, որ մեր հանրապետությունը... իր վարիչների առաջնորդությամբ հաստատ քայլերով դիմում է դէպի դեմոկրատական կարգերը՝ դառնալու համար մի երկիր, որ հպարտ է իր ներքին ազատությամբ ու անկաշառ արդարադատությամբ, սակայն դժբախտաբար նոյնիսկ այս չափաւոր պահանջներին չկարողացաւ բաւարարութիւն տալ անդրանիկ կառաւարութիւնը»¹⁴: Բնաբանն էր «Բոլոր երկրների բանվորներ, միացէ՛ք», տեսլականը՝ պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի գաղափարախոսության բացառիկ ճշմարտացիությունը և դրա հաստատումը: ՀՀ գործադիր և օրենսդիր մարմինների ընդունած գրեթե բոլոր որոշումները դիտվում էին խոշորացույցի տակ ու պարբերականի էջերում քննադատվում էր որոշ գերատեսչությունների վարած «յետադիմական, մեծածախս և կործանիչ» քաղաքականությունը՝ որակվելով հաճախ որպես անհեռատես¹⁵: Այս ծախակողմյան կուսակցությունը նաև Ալեքսանդրապոլում ուներ իր օրգանը՝ «Մարդկայնութիւնը», որը լույս է տեսել 1918-1919 թթ.:

Ավելի մեծ թիվ էր կազմում ծախակողմյաններից բոլշևիկյան /մեծամասնականների/ մամուլը: Մինչև Առաջին Հանրապետության հռչակումը Անդրկովկասում արդեն լույս էին տեսնում կուսակցական թերթեր, որոնք հրապարակախոսական կրքով մերկացնում էին տիրող կարգերը՝ կոչ անելով տապալել դրանք¹⁶: 1914 թ. Երևանում լույս տեսած և ընդհատված «Խօսք»-ը /խմբ.՝ Արշավիր Մելիքյան/ շարունակվում է 1918 թ. սեպտեմբերի 22 – 1919 թ. մարտի 22-ը՝ ընդամենը 22 համար: Ակտիվորեն թղթակցել են Ս. Ալավերդյանը, աշխատակցել են Ա. Խանջյանը, Ղ. Ղուկասյանը և այլք¹⁷: «Բոլոր երկրների բանվորներ, միացէ՛ք» բնաբան ընտրած պարբերականը նույնպես անխնա քննադատում էր կառավարությանը և ծանր վիճակից միակ ելքը համարում էր հետագա ճակատագիրը խորհրդայնացած Ռուսաստանի հետ կապելը: Թերթի խորագրերն էին «Կուսակցական կեանք», «Բանտրական կեանք», «Թերթօն», «Արտաքին տեսութիւն», «Վերջին լուրեր»: 1920թ. հունվարի 11-ին մեծամասնականները Ալեքսանդրապոլում հրատարակում են

¹⁴ Երեք ամիս, Կայծ, 1918, թ. 1, 2 նոյեմբ., էջ 2:

¹⁵ Սոց.-Դեմ. Ֆրակցիայի վերաբերմունքը դէպի զինտրական մինիստրութեան նախահաշիւը, Կայծ, 1919, թ. 1, 15 հունվ., էջ 2:

¹⁶ Երկանյան Վահե: Հայկական մշակույթը 1800-1917 թթ.- Ե., 1982.- էջ 87:

¹⁷ Բարսեղյան Խ. Բոլշևիկյան հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900-1920).- Ե., 1959.- էջ 175:

«Ալիք» թերթի առաջին և միակ համարը. Տպաքանակը բռնագրավվել է¹⁸: «Բանբերը» /խմբ.՝ Սարգիս Խանոյան/ լույս է տեսել Ալեքսանդրապոլում: «Գիւղացու ծայնը» /խմբ.՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան/ աշխատավոր գյուղացիական միությունների թերթն էր, հիմնվել է ՌԿ(Բ)Պ Հայաստանի կոմիտեի Արմենկոմի ցուցումով: Լույս է տեսել 4 համար: Վերջին 4-րդ համարը բռնագրավվել է¹⁹: «Լոռվայ գիւղացիութեան ծայնը» /խմբ.՝ Սուրեն Երզնկյան/ Լոռու գյուղացիության և բոլշևիկյան կազմակերպության օրգանն էր. ընդամենը 5 համար է լույս տեսել: Ձախակողմյան մամուլի վերոնշյալ անունների հիմնական դավանանքը Հայաստանի խորհրդայնացման և ապագան Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապելու գաղափարախոսությունն էր:

1920 թ. հունվար-դեկտեմբեր ամիսներին լույս է տեսնում «Էջմիածին» շաբաթաթերթը /խմբագիր՝ Գյուտ ծ. Վարդապետ (Ղազարյան)/: Ի տարբերություն «Արարատի»՝ այն առավելապես աշխարհիկ բնույթ ուներ: Պարբերականի ընդարձակ խմբագրականներում կարևորվում է Հայաստանի անկախության ձեռքբերման, պետականության հաստատման ու ամրապնդման գործում հայ առաքելական եկեղեցու առաքելությունը, անդրադառնում է հողային, հանրային կրթության խնդիրներին, հայ եկեղեցու նշանավոր դեմքերի գործունեությանը: Շաբաթաթերթի վերջին՝ 12-րդ համարը բացվում է Գևորգ Ե կաթողիկոսի՝ հայրենի ազգաբնակչությանն ու զինվորականությանն ուղղված նամակ-կոչով:

Կառավարությունը մեծ կարևորություն էր տալիս հանրապետության պաշտպանունակության բարձրացմանը և նրա երաշխավորի՝ բանակի պատրաստվածության բարձր մակարդակի ապահովմանը: 1920 թ. մայիսին 15-ին լույս է տեսնում Ռազմական նախարարության զորական շաբաթաթերթ «Ռազմիկը», որի նպատակը հայ զորական ուժին ու պետականության կայացմանը սատարելն էր, մարտիկների մեջ ռազմական կարգապահության, զինվորական կարգուկանոնի պահպանման կարևորության սերմանումը, հայ ռազմարվեստի պատմության դրվագներով ռազմական սերնդի պատմական դաստիարակությունը: Սակայն հանդեսը, ցավոք, երկար չի գոյատևում: Վերջին համարը լույս է տեսել 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին: Հայաստանի ազգային գրադարանում /ՀԱԳ/ պահպանվում է ընդամենը մեկ՝ առաջին համարը: Ռազմական թեմաներով էր նաև «Դիրքերում» օրաթերթը, որը լույս տեսավ Կարսում 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին և տեղեկություններ էր հրապարակում ճակատի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ: Լրագրի խմբագրա-

¹⁸ Բարսեղյան Խ. Բոլշևիկյան հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900-1920).- Ե., 1959.- էջ 203:

¹⁹ Բարսեղյան Խ. Տե՛ս նշված աշխատության մեջ, էջ 220-221:

կաններն ու հրապարակած նյութերը ոգևորում էին ճակատը պահող, կյանքը վտանգի ենթարկող զինվորներին, կարևոր շեշտադրումներ անում մարտական դիրքերի անառիկության, Կարսի ռազմավարական նշանակության մասին: «Կարսի բերդը Հայաստանի բանալին է: Կարսը տինք, Հայաստանը պետք է համարել տաած»²⁰: 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ին հրատարակվում է «Բանակի օր» միօրյա թերթը՝ հայ «գրականների» ստեղծագործություններով և հողվածներով: Թերթի վաճառքից ստացած ողջ հասույթը տրամադրվում է զինվորների համար տոնական ընծաների ձեռքբերմանը:

Սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակի քիչ թե շատ կայունացման արդյունքում հանրապետությունում սկսեցին հրատարակվել մասնագիտական պարբերականներ: Այսպես, 1920 թ. տպագրվեց «Գիւղատնտեսական հանդէս»-ի առաջին և միակ համարը: Այն Գյուղատնտեսական և պետական գույքի մինիստրության գիտական-ուսումնասիրական օրգանն էր և տպագրում էր ոչ միայն տեսական, այլև վիճակագրական-հաշվետվական նյութեր, անդրադառնում էր Հայաստանում բամբակի մշակության, անասնաբուժության զարգացման, հողերի ոռոգման և այլ հարցերի:

1919 թ. հունվարից լույս է տեսնում կոոպերատիվների միության տպագիր օրգանը՝ «Հայաստանի կօօպերացիա» երկշաբաթաթերթը: Այստեղ տպագրվում էին կոոպերատիվ շարժման զարգացումների, հանրապետության սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի մասին վիճակագրական նյութեր, հանձնարարական գրականության ցանկ՝ կոոպերացիաների մասին: Մեծ ուշադրություն էր դարձվում կոոպերատիվ շարժման մեջ հասարակության բոլոր շերտերի, նաև կանանց ներգրավվածությանը: Բազմաժանր այս պարբերականի տեսական, թարգմանական, գործնական նյութերի լեզուն հարուստ ու ճկուն է, ընդգծվում է բանավոր և գրավոր շփումների մեջ հայերենի՝ հաղորդակցության պարտադիր միջոց դարձնելը: Համարներում հաճախակի հանդիպող «Ամէն տեղ պահանջեցեք հայերէն խօսել և գրել. Կառավարության դիմեցէք հայերէնով»²¹ հրահանգը վկայում էին պատասխանատուների՝ մայրենի լեզվի գերազանցության մասին անշրջելի վերաբերմունքը /Պետական լեզվի մասին օրենքն ավելի ուշ ընդունվեց/: 1920թ.-ի հունվարից սկսած՝ պարբերականը բացում է գրական բաժին, որտեղ հրատարակվում են Ե. Չարենցի, Դ. Դեմիրճյանի, Վ. Տերյանի և այլոց ստեղծագործությունները:

²⁰ Սեպուհ: *Կարսի բերդը*, Դիրքերում, Կարս, 1920, թ. 1, 14 հոկտ., էջ 1:

²¹ Հայաստանի կօօպերացիա, 1919, թ. 8, 15 ապր., էջ 227:

Առաջին Հանրապետության տարիներին վարակիչ հիվանդությունների աննախադեպ տարածվածության պայմաններում դրանց դեմ պայքարի լավագույն միջոցներից է դառնում մամուլը: 1920 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Երևանի բժշկական ընկերությունը հրատարակում է «Առողջապահիկ» ժողովրդական առողջապահական միամսյա հանդեսը, որի գլխավոր խմբագիրը հայտնի բժիշկ Վահան Արծրունին էր: Հրատարակիչները ընդգծում էին, որ ժողովրդի առողջական վիճակը բարվոքելու միակ իրական գործոնը նրա գիտակցական վերաբերմունքն է իր անհատական ու հասարակական առողջապահությանը²²: Տրոպիկ հիվանդությունների դեմ պայքարի հանրամատչելի պարբերական էր հուլիսին լույս ընծայված «Մալարիա» գիտական-հասարակական հանդեսը, որի խմբագիրներն էին բժիշկներ Լևոն Հովհաննիսյանն ու Աբգար Իսահակյանը: Հասարակական չարիք համարվող այդ հիվանդության դեմ պայքարելու համար ստեղծվել էր հանձնաժողով, որի նպատակն էր ոչ միայն կազմակերպել այդ հիվանդության բուժումը, այլև ուսումնասիրել առաջացման պատճառներն ու կանխարգելման հնարավորությունները: Հրատարակիչները կարևորում են մալարիայի տարածման, նրա ախտանիշների, կանխարգելման, հիվանդության պատմության վերաբերյալ նյութերի հրատարակումն ու ազգաբնակչության տեղեկացվածության ապահովումը:

Հանրապետության կրթամշակութային կյանքի վերաշինության գործում հեղափոխական իրադարձություն էր համալսարանի բացումը Ալեքսանդրապոլում 1920թ. հունվարի 31-ին: Այդ առթիվ լույս է տեսնում «Հայաստանի համալսարան» միօրյա թերթը: Խմբագրակազմը այն հրատարակում է իբրև «...յաւերժացման նշան» նույն համալսարանի և ողջ հասույթը տրամադրում չքավոր ուսանողների օգնության ֆոնդին²³:

Կուսակցությունները ունեին նաև իրենց աշակերտական մամուլը: Այսպես, դաշնակցական աշակերտական պարբերականներ էին «Շանթ», «Երկիր», «Յոյս», հայ ռամկավարներինը՝ «Վերածնունդը»: 1919 թ. ապրիլից բոլշևիկների նախաձեռնությամբ հիմնվել ու Երևանում գաղտնի գործունեություն էր ծավալում կոմունիստական երիտասարդական «Սպարտակ» միությունը՝ Ղ. Ղուկասյանի գլխավորությամբ²⁴: Այն հրատարակում է նույնանուն թերթը: Հայաստանի ընդհանուր աշակերտական միության կենտրոնական խորհրդի օրգանն էր «Նոր սերունդ» շաբաթաթերթը, որի խմբագրակազմի անդամներից մեկը Աղասի Խանջյանն էր: Երևա-

²² Մեր նպատակը, Առողջապահիկ, 1920, թ. 1, էջ 2:

²³ Խմբագրության կողմից, Հայաստանի համալսարան, 1920, 31 հունվարի, էջ 1:

²⁴ Հակոբյան Ա. Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Ե., 2005, էջ 203:

նի գիմնագիաների կոլեկտիվների ռուսերեն «Знамя школы» շաբաթաթերթը աչքի էր ընկնում խորհրդային գաղափարախոսությունը պաշտպանող հայացքներով:

Երևանի ամերիկյան որբանոցի սաները ունեին իրենց հրատարակությունը՝ «Թոթովանք», հրատարակվում էր նաև «Իդեալ» աշակերտական պարբերականը:

Հայաստանի առաջին հանրապետության 2,5 տարիների ընթացքում լույս տեսած պարբերականները, անկախ իրենց ուղղվածությունից, գաղափարախոսությունից ու ծավալներից, անկախ նրանց խմբագրած ու թղթակցած անձանց գործունեությունից, հրատարակած նյութերի քանակներից, ունեն մեկ ընդհանրություն: Նաև դրանց շնորհիվ է ձևավորվում պատումը՝ անկախ պետականություն հռչակած, դրա խորհրդանիշերը հարգող, ազգային գիտակցության արթնացումին ու ստեղծարար կյանքի վերակերտմանը լծվող ժողովրդի ու երկրի մասին: Մամուլի հրապարակումներից շահեկան տեղեկություններ ենք քաղում ոչ միայն պետական շինարարության, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, արտաքին ու ներքին խնդիրների վերաբերյալ, այլև մշակութային իրադարձությունների, նոր հրատարակվող թերթերի բաժանորդագրությունների, գործող տպարանների, բացվող գրադարանների, բարեգործական աշխատանքների և այլնի մասին: Այսպես, դաշնակցական զոհված գործիչ Միխայի հիշատակին Սարիղամիշում «Միխոյի գրադարան» բացելու²⁵, «Ազատութեան լոյս» գրադարան-ընթերցարանի²⁶, քաղաքային վարչության՝ մինչև 1920թ. մարտի 1-ը բոլոր խանութների ցուցանակները հայերեն դարձնելու խիստ հրահանգի²⁷, Երևանի ուսանողների ու կանանց կազմակերպած՝ ճակատի զինվորների համար «Նւէրների օր» ակցիայի²⁸, «Ռոստոմեան գրադարանի» և այնտեղ պարբերաբար կազմակերպվող դասախոսությունների²⁹, Դսեղում Թումանյանին նվիրված գրադարան-ընթերցարանի բացելու համագյուղացիների նախաձեռնության³⁰ և այլ շատ հետաքրքիր ձեռնարկների մասին:

Ազգային գրադարանի «Հայ մամուլ» շտեմարանում Առաջին Հանրապետության մամուլի 50 անուններից 31 անունը ներկայացված է թվային պատճեններով և հասանելի է: Բովանդակությունը հնարավորինս ամբողջացվել է ոչ միայն Ազգային գրադարանի, այլև այլ գրադարաններից ձեռք բերված թվային պատճեններով: Աշխատանքներ են տարվում այդ անունների պակասող համարների, վնասված

²⁵ Միխոյի յիշատակին, Աշխատատրի ծայն, 1920, թ. 1, 13 հունիսի, էջ 2:

²⁶ «Ազատութեան լոյս», Զանգ, 1919, թ. 15, 7 փետր., էջ 1:

²⁷ Համաձայն խորհուրդի որոշման Քաղաքային վարչությունը յայտնում է..., Ժողովուրդ, 1920, թ. 1, 10 հունվ., էջ 1:

²⁸ «Նւէրների օր», Զանգ, 1918, թ. 39, 4 հունիսի, էջ 1:

²⁹ Հայաստանի Պառլամենտի դահլիճ, Յառաջ, 1919, թ. 80, 31 դեկտ., էջ 1:

³⁰ Յով. Թումանյանի անան գրադարան-ընթերցարան, Յառաջ, 1920, թ. 86, 28 ապր., էջ 4:

Էջերի, ինչպես նաև մյուս 19 անունների թվային պատճենների ձեռքբերման ուղղությամբ:

SUMMARY

The First Republic of Armenia initiated a series of activities for building Statehood and its legislative and executive bodies. Periodicals were playing a crucial role in this process. At that time, in Armenian cities such as in Yerevan, Alexandrapolis, Goris, Kars, Echmiadzin 50 titles of periodicals representing Government, political parties, professional organizations, youth and education were published. Some of these periodicals are preserved in the collections of the National Library of Armenia, some in other organizations; such as in the National Archives, in the Repository of the Ancient Manuscripts - Matenadaran, in the Museum of Literature and Art Towards 100th Anniversary of its First Republic the National Library of Armenia has initiated digitization of periodicals of the First Republic, and the digital surrogates are available from the database <http://tert.nla.am>.